

Ebedli Viktória az ELTE Ókortörténeti Doktori Programjának hallgatója. Kutatási területei: a késő köztársaságkor és a principatus korának politika- és vallástörténete. Disszertációjának témája Venus istennő szerepe Augustus politikájában.

Római és egyéni érdekek keresztútjában

A Venus Erycina-templomok megépülésének körülményei Rómában a Kr. e. 3–2. században

Ebedli Viktória

Trójai származás, római politika

A trójai származás a Kr. e. 3. századtól kezdve befolyásolta Róma külpolitikáját.¹ Hatással volt a diplomáciai kapcsolatokra, a terjeszkedés ideológiai hátterének kialakítására, de a Város hellenisztikus világhoz való kapcsolódásaira is,² hiszen Róma úgy jelent meg és prezentálta magát, mint a tekintélyes múltú trójaiak gyarmata és örököse. Ennek ellenére az ősi származás gondolata a rómaiakra nézve nem mindig tüntette fel őket pozitív fényben, sőt, kezdetben egyáltalán nem ők kezdeményezték ezt az olvasatot. Több olyan történetet is ismerünk a Kr. e. 3. és 2. század legelejéről, amelyekben Róma és a trójai eredettörténet együtt jelenik meg különböző diplomáciai és háborús kontextusban. De ezekből a helyzetekből nem egy konkrét expanziós kísérletet lehet rekonstruálni a hellenisztikus világgal szemben, hanem sokkal inkább egy diplomáciai lavírozást a kelet, a nemzetközi politikába való becsatlakozás és a római identitás megőrzése között. Kr. e. 281-ben, amikor Pyrrhos a tarentumiak kérésére átkelt Magna Graeciába, felhasználta a trójai azonosítást, hogy támogatást szerezzen Róma ellen a nyugati görögök körében. Ennek az volt az alapja, hogy Achilles leszármazottjának tartotta magát, ezért arra építette propagandáját, hogy újra véghez tudja vinni a dicsőséges akháj győzelmet ebben a második háborúban, és legyőzi a trójaiak gyarmatát, Rómát: „Háborúba indult ugyanis az elvándorolt trójaiak ellen, mert Achilles leszármazottja volt” (στρατεύειν

1–2. kép. M. Porcius Cato ezüstdenariuszának előlapja (Kr. e. 1. század), 1937.158.85 (balra), valamint az érme hátlapja (jobbra). American Numismatic Society. Roman Republican Coinage online: numismatics.org

γὰρ ἐπὶ Τρώων ἀποίκους Ἀχιλλέως ὦν ἀπόγονος, Pausanias, I. 12, 1).³ Más diplomáciai kapcsolatokban is megjelent a rómaiaknak a trójaiaként való azonosítása, például a segestaiknál az első pun háborúban, vagy II. Seleukos szír uralkodónál a szövetségesek keresése során. Ebben az esetben figyelemre méltó, hogy Róma, habár elfogadta az azonosítást, csupán reagált a kialakult helyzetre.⁴ Az első római kezdeményezések Venus Erycina behozatalával kezdődnek. Az istennőnek szentelt templomok teret adtak a trójai származás nyílt felvállalására és politikai célokra való alkalmazására a Kr. e. 3. és 2. században.

A tanulmány azt vizsgálja, hogy ezek milyen körülmények között jöttek létre és milyen politikai, vallási és társadalmi hatásai voltak. Wiseman mítoszról alkotott definíciója a kutatás egyik fontos kiindulópontját adta, ugyanis ha egy történet eléggé fontos egy közösségben ahhoz, hogy azt újra és újra elmeséljék, ha minden új generáció számára mond valamit, akkor másodlagos, hogy az a történet a mi fogalmaink szerint történeti vagy fikció; nem azt kell vizsgálni, hogy a Romulusról vagy az Aeneasról szóló elbeszélések történetileg alátámaszthatók-e. E történetek esetében azt érdemes vizsgálni, hogy ezek milyen szerepet töltek be a római identitás kialakításában és a különböző politikai és vallási aspektusok érvényesítésében.⁵ A tanulmány egyik alapvető kérdése, hogy Venus milyen szerepet töltött be Aeneas és Róma történetében ott és akkor, ahol éppen elmesélték. Ezeknek a megértéséhez nagyon fontos az első Venus-templom felszentelésének története is.

Q. Fabius Maximus Gurgus és az első római Venus-templom

Az első Venus-templomot a Samnis háborúk végén szentelte fel Q. Fabius Maximus Gurgus. Két forrásból tudunk erről; Livius ír az *aedilis*ről és a hűtlen matrónákról:

eo anno Q. Fabius Gurgus, consulis filius, aliquot matronas ad populum stupri damnatas pecunia multavit, ex quo multitatio aere Veneris aedem, quae prope Circum est, faciendam curavit. supersunt etiam nunc Samnitium bella, quae continua per quartum iam volumen annumque sextum et quadagesimum a M. Valerio A. Cornelio consulibus, qui primi Samnio arma intulerunt, agimus.

Ebben az évben Q. Fabius Gurgus, a consul fia, néhány, a nép előtt hűtlenségért elítélt matrónát pénzbírsággal büntetett, és ennek a bírságnak az összegéből építette azt a Venus-templomot, amely a Circus mellett áll. Még mindig zajlanak a Samnis háborúk, amelyek már négy könyv és negyvenhat év óta tartanak kezdve M. Valerius és A. Cornelius consuli évétől, akik először viseltek háborút Samnium ellen.

Livius: *Ab urbe condita* X. 31, 9–10

Servius pedig a hadvezérről és a Samnis háborúkról így ír:

dicatur etiam 'Obsequens Venus', quam Fabius Gurgus post peractum bellum Samniticum ideo hoc nomine consecravit, quod sibi fuerit obsecuta: hanc Itali 'Postvotum' dicunt.

„Venus Obsequensnek” is nevezik, akit a samnis háború befejeződése után Fabius Gurgus azért ezen a néven tisztelt, mert az istennő engedelmeskedett neki: őt az itáliaiak „Postvotumnak” nevezik.

Servius: *In Vergilii Aeneidos Libros* I. 720

A templomépítés körülményei kérdésesek, hiszen a rendelkezésünkre álló szövegek látszólag két, egymásnak ellentmondó dolgot állítanak: Livius szerint Gurgus *aedilisként* tett fogadalmat a templom megépítésére, amit a házasságtörésekből beszedett pénzbírságokból akart finanszírozni. Servius viszont Venus Obsequensről számol be, akihez külpolitikai sikerek fűződnek, és úgy tudja, hogy Gurgus a templomra *postvotumként* tett fogadalmat. Ezek a szövegrészletek sok vitát szítottak arról, mi lehetett a templomépítés oka.⁶ Ziolkowski elméletei ötletesen magyarázzák a lehetséges indokokat és feloldják a két forrás közti ellentmondást; amellett, hogy a Kr. e. III. században általában hadvezérek szentelték fel a templomokat a Sybilla-könyvek alapján, az *aedilesek* is tehettek fogadalmat templomépítésre, amelyeket a hivatali idejükben kirótt pénzbírságokból finanszíroztak. Ezek ugyan nagyon rövid ideig létező, egyéni motivációból adódó jelenségek voltak, de éppen abban az időszakban lehet azonosítani őket, amikor Gurgus a házasságtörő matrónák pénzbírságából tervezte megépíteni a templomot.⁷ Később Gurgus a samnisokkal háborúzott, aminek a pontos menetéről kevés információ áll rendelkezésre, mivel Livius munkája éppen erről az időszakról töredékes.

Cum Fabius Gurgus cos. male adversus Samnites pugnasset et senatus de removendo eo ab exercitu ageret, Fabius Maximus pater deprecatus hanc fili ignominiam eo maxime senatum movit, quod iturum se filio legatum pollicitus est, idque praestitit. eius consilii et opera filius consul adiutus caesis Samnitibus triumphavit.

Amikor a consul, Fabius Gurgus kedvezőtlen csatát vívott a samnisok ellen, és a senatus a hadsereg éléről való elmozdítását szorgalmazta, az apja, Fabius Maximus, elhárítva a fia megszégyenítését, azzal győzte meg leginkább a senatust, hogy megígérte, a fiának a legatusaként fog elmenni a helyszínre és így is tett. A hadi tanácsaival és fáradtságával támogatta a consul fiát, aki, miután a samnisokat levertek, diadalmenetet tartott.

Livius: *Periochae Librorum Ab Urbe Condita* XI. 3

A *Fasti Triumphales* is megerősíti, hogy Gurgus Kr. e. 291-ben *triumphust* tartott.⁸ Ziolkowski azt gondolja, hogy ez a két esemény összefügg: Gurgus akkor esküdött fel először a templom megépítésére, amikor *aedilis curulis* volt, és a házasságtörők pénzbírságából akarta finanszírozni a költségeket, de katonai eredményeinek köszönhetően ezt hadvezéri felajánlássá módosította Kr. e. 292–291-ben, a consuli évében, hálából az istenség védelméért a csatában. Ennek a legfőbb oka az lehetett, hogy a hadvezéri felajánlások még mindig jelentősebbnek számítottak, mint az *aedilisként* tett fogadalom. A templom felajánlásával Gurgus a népszerűségét is növelhette, így akarhatta a Kr. e. 292-es évben consultársát, L. Postumius Megellust túlszárnyalni.⁹

Ez az elmélet egy lehetséges folyamatot mutat be Gurgés politikai karrierjében, amelyből egy ambiciózus politikus jellemrajza tűnik fel. Előtte állt az apja, Q. Fabius Maximus Rullianus példája, aki több más hadvezérhez hasonlóan¹⁰ templomépítésre tett fogadalmat a samnis háború során. Az ő sikere követendő példaként lebegett fia szeme előtt; még ha a samnisok fölötti győzelem a gyakorlatban nem is volt annyira egyszerű, mégis sikerrel tetőzte be politikai karrierjét, mivel már *aedilisként* kihasználta egy új – és valószínűleg bizonytalan – lehetőséget a népszerűsége növelésére, majd a katonai pályafutása során *postvotummal* átalakította a templomra tett fogadalmát. Ebben a környezetben érdemes értelmezni Venus Obsequens alakját és templomát. A legnagyobb nehézséget az adja, hogy sehol máshol nem tűnik fel az istennő ezzel a jelzővel. Az *obsequor* ige participiumi alakja – az általunk ismert szövegek fényében – először a komédiáíróknál, Plautusnál, Terentiusznál és Statiusnál maradt fenn, tehát éppen abban a korszakból, amelyről a korábban idézett forrás szól.¹¹ Tételezzük fel, hogy Venus Obsequens már része volt a vallási életnek ilyen névvel Fabius Gurgés korára. A késő köztársaságkorban, ha egy politikus egyéni patrónusaként nevezte meg Venust, Fabiusához hasonlóan egy jelzővel illetve az istenséget, például *felix*, *victrix*, vagy *genetrix*. A jelző – értsük úgy, mint az adott politikus által kiemelt aspektust – megerősítette az egyén és az istenség közötti kapcsolatot. Ez persze a Kr. e. 1. századi gyakorlat visszavetítése, amely, mint önmagában létező politikai program, nem azonosítható a korszakban, de Venus Obsequensnek talán lehetett Gurgés karrierjében egy hasonló többletjelentése, mint Sulla, Pompeius vagy Caesar esetében. Ezáltal az istennő a háború egyik „hadizsákmánya”, meghódított istensége lenne, aki a rómaiakat – vagy konkrétabban Gurgést – kezdte követni. Ezt fontos lehetett hangsúlyoznia egy olyan hadvezérnek, aki a rábízott hadjáratot nem tudta sikeresen lezárni, de vágyott a sikerre és az elismerésre.

Koch úgy vélte – és sokáig ez a nézet volt a meghatározó –, hogy a liviusi forrás egyértelmű bizonyítéka a görög Aphrodité Rómába kerülésének, hiszen a szerelemistennői aspektusa miatt ő volt a megoldás a házasságtörő matrónák okozta problémára.¹² Ezzel szemben Torelli abból indult ki, hogy az egyik samnis városban, Tauxionban tisztelt Aphrodité Niképhoros alakját vette át Fabius.¹³ Ez Venus Victrix kultuszának tehát samniumi eredetet adna. Az a tény, hogy Kr. e. 291-ben a rómaiak a Venusia nevet adták egy nagy latin kolóniának, amelyet a győzelem után alapítottak az elcsatolt területen, arra utalhat, hogy Venus valóban fontos szerepet játszott ebben a régióban.¹⁴ Erre utalhat a legkorábbi Venus-felirat is, amelyet szintén ezen a területén találtak, s amely Kr. e. 300 és 251 közé keltezhető. A feliratról megtudjuk, hogy Statius Closlenius, Marcus rabszolgája áldozatot mutatott be az istennőnek.¹⁵ Nehéz emellett nem idevonni azokat az elképzeléseket, amelyek szerint a trójai eredettörténetnek komoly hagyománya volt a területen. Strabón szerint Laviniumban és a várostól nem messze két nagy Venus-templom is állt. Ezekhez fontos vallási szertartások kötődtek, amíg a samnisok le nem rombolták őket az ideérkezésük után, de ami még fontosabb, hogy Aeneas itt kötött ki, és isteni anyja tiszteletére megalapította a szentélyt, amely az alapját adta a Strabón által ismert rítusoknak.¹⁶ Habár a görög földrajztudós Aphrodité említ az itt tisztelt istenség-

ként, több római forrás is beszámol Laviniumról, Venusról és Aeneasról.¹⁷ Ezt ugyan régészeti leletekkel is próbálják igazolni,¹⁸ de mivel a forrás szerzője Kr. e. 1. századi, így könnyen fennáll annak a lehetősége is, hogy utólagos visszavetítésről van szó. A samnisokról szóló legkorábbi forrásaink is csak elszórtan és koncepció nélkül jelennek meg a görög szerzőknél, így valójában nehéz képet alkotni a háborúk előtti történelmükről és a vallásukról. Fabius Pictor már igyekszik a Rómával folytatott konfliktust folyamatosnak ábrázolni, a narratívát azonban egyértelműen a római győztes hadvezérek szemszögéből teremti meg. A legfontosabb forrásunk mégis Livius, akinél a pontifexek és a consulok listáinak nyomai is fellelhetők, még ha pontosan nem is lehet azt meghatározni.¹⁹ Összefoglalva: nincs konkrét bizonyíték arra, hogy Gurgés Venusa egy Samniumban már létező istennő²⁰ római interpretációja lenne, sem arra, hogy a trójai múlttal kapcsolatban tisztelik az istennőt ezen a helyen, mégis, valószínűbb azt feltételezni, hogy a samnisokkal folytatott háború során találkoztak a rómaiak egy olyan istenséggel, akit Venusként interpretáltak, mint hogy a házasságtörő matrónák miatt lépett volna be a görög Aphrodité Rómába.

Q. Fabius Maximus Verrocusus és az első Venus Erycina-templom

Kr. e. 217-ben, a Trasimenus-tavi csata után, amelyben a rómaiak megsemmisítő vereséget szenvedtek Hannibaltól, a Sibylla-könyvek alapján a *decemvirek* azt javasolták, hogy rendezzenek lakomát az istenek számára. Ezen a *lectisterniumon* Venus és Mars osztozott egy *clinén*. Ezenkívül a Marsnak tett fogadalmakat át kellett irányítani és tiszteletre méltóbbá kellett tenni, Iuppiternek nagy játékokat kellett szentelni, Venusnak és Mensnek pedig templomokat kellett emelni.²¹ Livius szerint a könyvek azt írták elő, hogy aki a legnagyobb *imperiummal* rendelkezett, annak kell Venus templomát felajánlania és felszentelnie.

tum aedes votae. Veneri Erycinae aedem Q. Fabius Maximus dictator vovit, quia ita ex fatalibus libris editum erat ut is voveret cuius maximum imperium in civitate esset; Menti aedem T. Otacilius praetor vovit.

Ezután templomok építésére tettek fogadalmat. Venus Erycinának Q. Fabius Maximus dictator ajánlott fel templomot, mert ugyanis a Sibylla könyvekből azt olvasták ki, hogy annak kell fogadalmat tennie, akinek a legnagyobb imperiuma van az államon belül; Mens templomára T. Otacilius praetor tett fogadalmat.

Livius: *Ab urbe condita* XXII. 10, 10

Amíg Fabius fogadalmat tett és fel is szentelte a Venus Erycina-templomot, unokahúga férje, Q. Otacilius Crassus pedig Mens templomával került kapcsolatba.²² A templomnak Venus Erycina szicíliai kultusza lehetett a mintája. Habár az Eryx-hegyen álló Venus Erycina-szentélyből semmi nem maradt meg, C. Considius Nonianus Kr. e. 57-ből származó római ezüst dénárjából²³ (3–4. kép) következtetni lehet arra, hogy hogyan nézhetett ki az eredeti szentély.

3–4. kép. C. Considius Nonianus ezüsdénariuszának (Kr. e. 57) előlapja (balra), valamint az érme hátlapja (jobbra). REP-9223. Bibliothèque nationale de France. Roman Republican Coinage online: numismatics.org

Ugyan a Venus Erycina-templom csak egy volt az istenek kien-gesztelésének hosszú sorában, a liviusi forrásból és az építke-zés részleteiből (például a templom elhelyezkedéséből) mégis úgy tűnik, hogy ennek kiemelt jelentősége volt.²⁴ A rómaiak már az első pun háborúban találkoztak a Szicíliában tisztelt istennővel. Polybios leírja, hogy amikor Kr. e. 248-ban elvesztették két flottájukat és ezáltal a tengeri irányítást, L. Iunius consul átcsoportosította az erőit az Eryx-hegyhez, a templom-hoz és a hegyoldalon lévő városhoz. Innen a következő né-hány évben sikeresen verték vissza Hamilcar támadásait, aki így sokáig nem tudta visszavenni a hegyet és a templomot, csakis az alsóvárost.²⁵ Polybios úgy írja le ezt a – tengeri ve-reségtől tengeri győzelemig (Aegates-szigetek) tartó – folya-matot, hogy abban döntő szerepe volt az Eryx-hegyen vívott élet-halál küzdelemnek, sőt, további okokat keresve a római győzelemre, azt mondja, hogy valójában az istennőnek volt ebben kulcsszerepe, hiszen a rómaiak oldalára állt. Venus Ery-cina temploma a Capitoliumon a trójai eredet nyilvános felvál-lalását és ezáltal a katonai fölény ideologizálását is segíthette; az első pun háborúban a győzelmet az istenség támogatásával érték el, ezért most, egy krízishelyzetben fontos lehet jelezni, hogy a már meghódított terület istennője – akár önként, a trójai származás miatt, akár a hódítás következtében – a rómaiak oldalára állt.²⁶ Tovább színesíti a képet, hogy a meghódított és Rómában Venusként interpretált istennőnek²⁷ a karthágói As-tarté hatására erős volt a háborús aspektusa.²⁸ Így máris érthe-tőbbé válik, hogy miért volt fontos a Venus Erycina-templom a tárgyalt korszakban. De emellett, hogy az istennő segítette a külpolitikai törekvéseket és a római identitás meghatározását, legalább ugyanennyire fontos körülménye a templomalapítás-nak, hogy a dictator egyéni politikáját is jelentősen befolyásolta Venus Erycina Rómába hozatala. Mert ugyan a Livius által leírtak általános római vallási és politikai reakcióknak tűnnek,

de valójában Fabius, olykor túllépve saját jogkörén, nagyon is jól kihasználta a kínálkozó lehetőségeket népszerűsége növe-lése érdekében.²⁹

A csata után néhány nappal a követek elvitték Rómába a ve-reség hírét, ami miatt pánikhelyzet alakult ki. Amikor a kataszt-rófa mérete nyilvánvalóvá vált, a nép egy dictator választását kérte. Ez a lépés jól mutatja a kilátástalanság mértékét, hiszen a dictatorválasztás hagyományos menete szerint az egyik consul tesz erről javaslatot a senatusnak. Ebben az esetben viszont a *populus* kérte Fabius megválasztását. A senatus talán igyekez-te mérsékelni a nép kegyét élvező, korlátlan hatalmat szerzett dictatort azzal, hogy Minucius Rufust nevezte ki mellé *magister equituum*-nak, hiszen a két ember a politikában is eltérő nézeteket vallott, és személyiségében is nagyon különbözött. Fabiust gyerekkorától fogva a visszafogottságáról ismerték, Rufus ellenben igazán forrófejű ember volt. Tovább növel-te a kezdeti népszerűségét, hogy ismert volt a vallási szabá-lyok szigorú betartásáról is. Emiatt a hatalomra kerülése után gyorsan sikerült meggyőznie mindenkit arról, hogy Flami-nius okozta a saját bukását, hiszen nem mutatott be áldozatot, amikor megválasztották consulnak, tehát elhanyagolta vallási kötelezettségeit.³⁰ Ez róla nem mondható el, hiszen a hivatal-ba lépésének első intézkedése az volt, helyreállítsa a *pax deo-rumot*,³¹ s ezért megbízta a *decemvireket*, hogy olvassanak a Sybilla-könyvekből. De ezeket csak előjelek vagy termé-szeti katasztrófák esetében vették elő a rómaiak, nem pedig vesztés csaták után. Valószínűleg Fabius arról is meggyőzte a senatust, hogy a karthágóiaktól elszenvedett vereséget is úgy kell értelmezni, mint az istenek haragját. Ezért ebben a krízishelyzetben a római reakciónak vallási és katonai ele-meket is ötvöznie kell. Ezért tettek fogadalmat Mens és Venus Erycina templomának megépítésére is, továbbá olyan mértékű fogadalmakat tettek, hogy az akkori *pontifex maximus*, L. Cor-

nelius Lentulus a népet is megkérdezte az ügyben.³² Mindezek ellenére Fabius népszerűsége gyorsan visszaesett, amikor nem tudta legyőzni Hannibalt, és szembekerült a *magister equitum*-mal, sőt, halogató taktikája miatt a római néppel.³³ Végül, mikor Rufus seregének megmentésére indult és visszaverte Hannibal támadását, akkor sem tudta visszaszerezni a kezdeti megbecsültségét.³⁴ Ezután Fabius, ugyan már nem volt hivatalban, de engedélyt kért, hogy ő szentelhesse fel a hamarosan elkészülő Venus Erycina-templomot. A senatus válaszul elrendelte, hogy a Kr. e. 215-ös év consulja, Tiberius Sempronius javasolja a népnek, válasszák meg *duumvir*nek Fabiust. Aki így még abban az évben felszentelte a capitoliumi templomot.³⁵ Fabius tehát először a dictatori hatalmát használta ki, aztán, a hivatalos jogkörén túllépve, egyrészt a katonai vereséget vallási szintre emelte, másrészt Venus Erycina templomának felszentelését a saját személyéhez kapcsolta.³⁶ Az istennő Rómába történő behozatalával megnyugtatták a népet, s emellett a római identitást is a trójai eredet felé mozdították el.³⁷

De ez a válasz önmagában nem elég, hiszen először a görögök tekintettek Rómára második Trójaként, és használták fel néhányan (például Pyrrhos) a propagandájukban az akháj főlény ideológiai megerősítésére. Amikor a rómaiak átveszik és saját politikai céljaik elérése érdekében alkalmazzák ezt a hagyományt és azonosítást,³⁸ valahogyan reagálniuk kellett arra az üzenetre, amely eddig a görögök részéről Trója bukására utalt. Szükségük volt egy olyan üzenetre, amely ebben a helyzetben mégis Róma főlényét hangsúlyozza. Ezért kaphatott kulcsszerepet Venus Erycina, ezzel ideiglenesen háttérbe szorítva Aeneast; az ő pártfogása biztosította a pun háborúk idején a hadi főlényt, az isteni támogatást a vágyott végső győzelemhez. Ezt könnyedén meg lehet indokolni a trójai kötődéssel, és noha ebben a kontextusban Aeneas személye kiemelt szereppel bírna, mégis azt látjuk, hogy Venus Erycina isteni alakja emelkedik ki, mint aki ebben a vészterhes időszakban is segíti a második Tróját. Már Polybios is ezt sugallja, amikor a győzelemről ír az első pun háború kapcsán, és ez látszik Fabius politikájából is. A római külpolitika mellett viszont egy sokkal közelebb és talán kézenfekvőbb példa is a rendelkezésére állt. Hiszen a nagyapja, Q. Fabius Maximus Gurgus szentelte fel az első Venus-templomot. A forrásokban nincs közvetlen kapcsolat nagyszülő és unoka, illetve a két Venus-templom között. De a származás felhasználása az egyéni politikai karrierben, az elődökhöz való kapcsolódás jelentősége épp ebben a korszakban éri el a tetőpontját,³⁹ ebben pedig Gurgus fontos példakép lehetett számára,⁴⁰ ami abból is látszik, hogy a samnis háborúk után behozott Venus Obsequens, a meghódított istenség, aki a rómaiak oldalára állt, kísértetiesen hasonlít ahhoz a Venus Erycinához, aki Karthágó meghódítása után Rómát, a „trójai gyarmatot” választotta.

L. Porcius Licinius és a második Venus Erycina-templom

A második Venus Erycina-templomot Kr. e. 181-ben a *Porta Collinánál* szentelte fel L. Porcius Licinus, akinek azonos nevű apja Kr. e. 184-ben, a kelta ligurok elleni hadjárata során tett erre fogadalmat.

aedes duae eo anno dedicatae sunt, una Veneris Erycinae ad portam Collinam: dedicavit L. Porcius L. f. Licinus duumvir, vota erat a consule L. Porcio Ligustino bello, altera in foro holitorio Pietatis.

Ebben az évben két templomot szenteltek fel, az egyiket Venus Erycinának a Porta Collinánál – L. Porcius Licinus, Lucius fia, duumvir szentelt fel, a fogadalmat a templomra L. Porcius consul tette a ligurok elleni háborúban –, a másikat, Pietas templomát a Forum Olitoriumon.

Livius: *Ab urbe condita* XL. 34, 4

Mivel Venus Erycinának már volt egy temploma a Capitoliumon, a legfőbb kérdés, hogy mégis miért volt szükség egy másodikra.⁴¹ Egy, a Trasimenus-tavi vereséghez képest eltérő krízishelyzetet lehet rekonstruálni a Kr. e. 180-as években, de Róma már korábban is, a Hannibal felett aratott végső győzelemtől kezdve, több akadállyal szembesült a belpolitikai kérdésekben. Gazdasági problémát jelentett például a gabonaellátás akadozása, valamint emellett Livius több természeti katasztrófákról is beszámol, például a Tiberis áradásáról, tűzvészekről, földrengésekről, de egy járványról is említést tesz. Vallási konfliktusok is adódtak: a Kr. e. 186-ban kezdődő Bacchanalia-botrány.⁴² A körülmények abban hasonlítanak a korábbi templom felszenteléséhez, hogy a második Venus Erycina-templom szintén külpolitikai és vallási válasz is volt egyben a felmerülő problémákra.⁴³ Orlin szerint a templomépítés háttérében a senatus állt, amely ekkor épp a római társadalom fölötti irányítással küszködött.⁴⁴ L. Porciust Kr. e. 184-ben consullá választották, és Liguriát kapta provinciául, de ezen kívül Livius alig említi,⁴⁵ a templomalapítás utáni rövid részletet követően pedig teljesen eltűnik a forrásokból.

Ez kedvező lépés volt a senatus számára, ha azt akarta hangsúlyozni, hogy a rómaiak mennyire elfogadóak az új kultuszokkal szemben.⁴⁶ Hiszen ez a Venus valószínűleg sokkal közelebb állt a szicíliai hazájához, és több keleti elemet foglalhatott magában. A kutatók régóta feltételezik, hogy a női istenségek bizonyos szentélyeiben olyan nők éltek, akik a szentély vagy az isten nevében prostitúciót folytattak. Ráadásul különösen az Astarté-szentélyekben feltételezték sokáig ennek a szokásnak a gyakorlását. Az utóbbi években azonban nemcsak a gyakorlat jelenlétét vonták kétségbe Astarté szentélyeiben, hanem a szakrális prostitúció egészének létezését is.⁴⁷ A Fasti Praenestini valóban *dies meretricum*ként említi április 23-át, Vinalia napját és Venus Erycina ünnepét. Ovidiustól tudjuk, hogy ezen a napon Róma prostituáltjai az istennő hatalmát ünnepelték azzal, hogy áldozatot mutattak be Venusnak és összegyűltek a Porta Collinában lévő templomában. Azonban Ovidius sem beszél a szakrális prostitúcióról.⁴⁸ A két Venus-templomra a következő választ adják a kérdéssel foglalkozó kutatók: az első szentély túlságosan romanizált volt, ezért nem tudta teljes mértékben tükrözni az eredeti kultuszt, így szükség volt egy második templomra, amely az istennő „keleti” vonásait jobban kidomborítja.⁴⁹ Második templomában az istennő átlépi a római és nem római határát, ezért illik az idegen kultuszok védelméhez, ugyanakkor valami fontosat, valami rómaiak is képviselni akar.⁵⁰ Még ha nem is vetjük el azt, hogy Venus Erycina a senatus nézőpontjából az idegen kultuszok elfogadását is jelképezhette, vannak más olyan elméletek, amelyek a hadi körülményeknek

tulajdonítják a második templom megépülését. A Kr. e. 184-es év consuljai közül sem Liciniusról, sem pedig P. Claudius Pulcherről nem tudjuk, hogy tartott volna triumphust, továbbá a hadseregük Liguriában maradt.⁵¹ Pietilä-Castrén keveset említett ötlete szerint azért épült a templom a városfalon kívül, mert Papirius Masóhoz és Claudius Marcellushoz hasonlóan, Licinius sem tartott triumphust. Venus Erycina második temploma pedig a trójai eredettörténethez köthető; Liguriának is lehetett kötődése az istennőhöz, amit az egyik ligur part neve és az elim városnevek ligur eredete is megerősít.⁵² Stark is megerősíti, hogy Venus Erycina aspektusaiban elsősorban a karthágói Astarté istennőt kell látnunk, így a rómaiak számára ez a karthágóiak felett aratott győzelem szimbóluma is. A második Venus-szentély ennek fényében az *evocatio* megerősítéseként is értelmezhető, hiszen a ligurok, akik ellen L. Porcius Licinus háborút folytatott, a karthágóiak szövetségesei voltak.⁵³ A második Venus Erycina-templom nagypolitikai érdekei között valószínűleg inkább Karthágó és a ligurok elleni győzelem megerősítése és Róma hatalmi státuszának kiemelése játszhatott döntő szerepet, s kevésbé a súlyosnak mondható belpolitikai problémák. A második Venus Erycina-templom, amely Róma harmadik Venus-temploma volt, nem a Capitoliumra épült, hanem a *pomeriumon* kívül a Porta Collinára. Ez jelképezheti azt is, hogy a római terjeszkedés során meg kellett erősíteni a határokat, annál is inkább, hiszen Venus a *pomeriumon* kívül kevésbé juttatja kifejezésre, hogy a senatus mennyire elfogadó volt az idegen kultuszokkal.⁵⁴ A politikai mellett az egyéni érdekek is ezt az értelmezést erősítik. Habár a két L. Porcius Liciniusról nem tudunk sokat, hiszen csak az idézett forrásban tűnnek fel, jobban ismerjük a *gens Porcia* többi politikusát a korszakból. A nemzetség három ágra szakadt, de nagyjából azonos időben tűnt fel minden családból egy-egy politikus a római arisztokráciában. P. Porcius Laeca, aki kicsit fiatalabb Catónál, ugyanabban az évben töltött be *praetori* tisztséget, amikor ő consul lett. L. Porcius Licinius Laecánál jelentősebb karriert futott be. Kr. e. 211-ben *legatus*ként harcolt Capuánál, azután *aedilis*ként Q. Catiussal együtt megrendezték a Plebeiusi Játékokat, majd Kr. e. 207-ben *praetor* lett Gallia Cisalpinában, végül pedig kitüntetéssel harcolt Claudius Nero parancsnoksága alatt – ebben az ütközetben esett el Hadrubal is. Nem tudjuk, hogy mennyire volt szoros a kapcsolat a három család között, de azt igen, hogy nagyjából ugyanabban az időben lép be a politikai színtérre három azonos nevű férfi, akik addig nem voltak ismertek. Elkerülhetetlennek tűnik, hogy tudjanak a másiktól és hogy legalább a közös név miatt hassanak egymás karrierjére.⁵⁵ A két L. Porcius Licinius politikai pályafutásának vizsgálatakor tehát figyelembe kell venni, hogy a *gens Porcia* nem rendelkezik olyan nagy múlttal és presztízzsel, mint például a *gens Fabia*, viszont a Porciusok a tárgyalt időszakban hirtelen nagyon sikeresek lettek, ambíciójuk is jelentősebbé válhatott, mint a *gens* történetében korábban. Éppen ezért a Venus Erycina-templomra tett fogadalom, majd a templom felszentelése az egyéni karriernek sikerének érdekében is kiemelt jelentőséggel bírt. Ebben a kontextusban viszont az istennő inkább tűnik rómainak, mint egy idegen istennőnek. Ezt a számukra rendelkezésre álló példák is igazolják; L. Porcius Licinius jól ismerhette az első templom megépülésének körülményeit, hiszen részt vett a pun háborúban, így Venus Erycina és a trójai eredettörténet római szemszögből került megvilágításra. De emellett

M. Porcius Cato is fontos példája lehetett a politikusoknak. Cato ismerten a *virtus*ra és a régi római értékekre helyezte a hangsúlyt a karrierje során, és látszólag ellene volt mindennek, ami hellénisztikus.⁵⁶ Cato is hathatott arra, hogy a Porciusok Venus-temploma kevésbé tükrözi a keleti vonásokat.⁵⁷ Az persze vitathatatlan, hogy a második Venus Erycina-templom megépülése után a capitoliumi kultuszhoz képest ott igen eltérő gyakorlat zajlott, de ez talán elterelte a figyelmet azokról a hadi és politikai körülményekről, amelyek között ezt a második templomot is felszentelték. Az istennő azért kaphatott egy második szentélyt, mert nemcsak önmagában jelképezte a pun háború sikereit és Róma nagyhatalommá válását, hanem mert hozzákapcsolódott a trójai származás ideológiája. Erre utal az is, hogy az eredeti szentély külső stílusjegyeit egyáltalán nem másolták le. A templom neve a császárkorban Templum Veneris Hortorum Sallustianorum volt, amit számos felirat megőrzött, illetve fennmaradt egy vázlaton is, amelyet valószínűleg egy 16. századi reneszánsz építész leírásából kiindulva készítettek. Innen tudjuk, hogy külsőleg Róma legkorábbi kerek templomára hasonlított. Arra a Vesta-templomra, amelyben a *penates* tartották, amelyeket a Kr. e. 4. század végére Aeneas *penates*ével azonosítottak. A második Venus Erycina-templom tehát külsőleg inkább volt római, mintsem idegen, sőt, a Pietas-templommal még inkább érezhetővé válik a trójai származásra való utalás, ami, úgy tűnik, ellensúlyozza a kultusz keleties vonásait.⁵⁸ A Liviusi részlet alapján láthatjuk, hogy a *pietas* fogalma az ifjabb L. Porcius motivációi közt is feltűnik.⁵⁹ Az a szokás utal erre, amelyben a fiúk felszentelik azt a templomot, amelyekre még az apjuk tett fogadalmat. És még ha a két L. Porcius el is tűnik a további forrásokból, a *gens* emlékezetében akkor is nyomot hagy ez a történet. Hiszen M. Porcius Cato két, Kr. e. 1. századi érméjén is látható egy Venushoz hasonló nőalak, illetve egy VICTRIX felirat (1–2. kép).⁶⁰

Római és egyéni érdekek keresztüztüében

A trójai eredettörténet római felhasználása először Venus Erycina templomainak felszentelésénél mutatható ki a források alapján. Az istennő behozatala mindkét esetben vallási és politikai reakcióként is értelmezhető a különböző krízishelyzetekben, mint amilyen a súlyos Trasimenus-tavi vereség volt, vagy később a ligurok elleni küzdelemben; a belpolitikai gondokkal terhelt Rómában úgy jelenik meg, mint az ősi múlt óta jelen lévő, isteni támogatás. Mindkét korszak különböző problémákkal küzdött, mégis, a templomok által közvetített üzenetek több tekintetben is hasonló képet mutatnak: Venus Erycina a rómaiak oldalára állt a pun háborúban, így mintegy támogatta a trójaiak leszármazottait, s emellett a Város nagyhatalmi státuszát is jelképezte. A trójai származás gondolatából ebben a két esetben tehát az isteni támogatással elnyert hadi fölény gondolata kap főszerepet. Ez nem meglepő, mivel ez a narratíva a Kr. e. 3. századtól kezdve a keleti külpolitika meghatározó eszköze volt Róma háborúinak és diplomáciai fellépésének. Galinsky ehhez kapcsolódó fontos megállapítását ezért nem is lehet cáfolni; szerinte, amikor a trójai származás mint diplomáciai eszköz kimerül, Róma néhány kiemelkedő családja saját céljaira kezdi azt felhasználni.⁶¹ A két – tágabb értelemben három – templomalapítás körülményeinek vizsgálata azonban

arra mutatott rá, hogy a Kr. e. 3. és 2. századi átmenetet állami és egyéni/családi érdekek között nem lehet ennyire mereven elválasztani; a templomokat felszentelő politikusokat jelentős egyéni érdekek fűzték az istennőhöz és a trójai eredettörténethez. Erre remek példa Q. Fabius Maximus, aki feltörekvő politikusként rómaivá tette Venus Erycinát, amihez a nagyapjának és Venus Obsequensnek a kapcsolata is például szolgálhatott. Habár a L. Porciusokat nem ismerjük ilyen jól, az viszont világosan látszik, hogy ebben az esetben is fontos a templomalapítás a két férfi politikájában, valamint Venus a *gens* későbbi emlékeztében is megjelenik. A Venus Erycina-templomok megépítése nemcsak a római nagypolitikában, hanem az egyéni politikai karrierben is kiemelt szereppel bírt.

A római vallás nagyon erősen támaszkodik a hagyományokra és azok tiszteletére, amelyben az ősektől való öröklés kiemelten fontos volt, ezért ilyen módon konzervatívnak tekinthető, viszont a rendszer emellett nyitott az új kultuszokra, így folyamatosan változik. Az új kultuszok befogadási folyamatának egyike csúcsa a Kr. e. 3. századra esik,⁶² ebbe a tenden-

ciába illeszkedik Venus Erycina kultuszának behozatala is. Az igazán érdekes ebben a folyamatban az, hogy ez az idegen kultusz hogyan válik rómaivá. A trójai eredettörténetnek és Venus Erycinának a rómaiságba való beépítése szintén nem érhető meg a templomalapítások nélkül. Ezeknek is volt egy nagyon jellegzetes és egyedülálló kettőssége. A közösség isteneinek templomaira az egyén tesz fogadalmat, nem pedig a szélesebb értelemben vett nép vagy egy a vezető osztály. Egyetlen személy fogadalmat tehet és fel is szentelhet egy templomot úgy, hogy nem kérte a nép vagy a senatus beleegyezését.⁶³ Ezért a templomalapításoknak erős egyéni jellegük is volt. A szentélyeknek, és így a trójai eredettörténetnek a sikerességét alátámasztja, hogy bár a köztársaságkorban az idegen isteneket kizárták a Városból, ez alól kivételt képeztek, akik hivatalosan nem voltak római eredetűek, de már sikeresen asszimilálták őket, vagy akikhez a rómaiak valahogy kapcsolták magukat.⁶⁴ Ilyen istennő volt Venus Erycina, aki a győzelmeket jelenítette meg, valamint a trójai eredettörténetet, ezért lehetett ilyen népszerű a Kr. e. 3-2. század templomalapításai során.

Jegyzetek

- 1 Az aeneasi eredettörténetet már jóval korábban ismerték a rómaiak, ennek a részletes kidolgozásához lásd Galinsky, 1969. De eltérőek a vélemények arról, hogy a rómaiak korábban felhasználták-e az Aeneas-mítoszt valamilyen formában. Galinsky (1969, 160–163) szerint elképzelhető, hogy egy etruszkok utáni hatalomátvétel során fontossá válhatott a történet átvétele, és ezért felhasználták a laviniumi Aeneas-kultuszt. Cornell (1975, 13–14) szerint viszont Aeneas elsődlegesen Laviniumhoz és Alba Longához kötődött, így ebben nem kell római indítást látni. A tanulmány nem tér ki a Kr. e. 3. századnál korábbi időkire. A tanulmányban idézett antik forrásokat saját fordításban közlöm.
- 2 Az eredettörténet felhasználása kapcsolódik a pun háborúk okozta változásokhoz, amelyekről lásd Pietilä-Castrén 1987, 22–23.
- 3 A Pausanias által hagyományozott mondat nem feltétlenül Pyrrhóstól származik. Bolder-Boos (2015, 97–98) szerint sokkal valószínűbb, hogy késői visszavetítésről van szó. A kérdéshez lásd még Gruen 1992, 44.
- 4 Az elméletről lásd Gruen 1992, 44–46.
- 5 Wiseman 2004, 10–11.
- 6 Kutatástörténeti összefoglalót ad Bolder-Boos (2015, 86–90) és Oakley (2005, 342–343).
- 7 Ziolkowski 1992, 258–260.
- 8 A felirat ezen a helyen töredékes. I2 p. 45 = Inscr. It. XIII 1, 1 p. 72 sq. fig. XIII (*Fasti Triumphales Capitolini*).
- 9 Ziolkowski (1992, 168–169) szerint nem ez az egyetlen lehetséges indok, a házasságtörés bűnét is ki kell engesztelni.
- 10 A hadvezéreket felsorolja Bolder-Boos (2015, 88). Rullianus Kr. e. 295-ben tett fogadalmat Iuppiter Victor templomára. Livius X. 29, 14.
- 11 Az első ilyen legkorábbi felirat Kr. e. 150 és 101 közé keltezhető. CIL 06, 39859.
- 12 Koch 1955, 16. Sokáig igyekeztek arra a kérdésre is választ adni, hogy az istennőnek ebben a kontextusban milyen erkölcsi szerepe volt. Koch, valamint a Venus Verticordia szobor felszentelésének tükrében Simon is úgy értelmezte, hogy Venus itt nem csábítóként, hanem erkölcsi fölénnyel jelenik meg. Lásd Plin. *Nat.* VII. 120 és Val. Max. VIII. 15, 12; Simon 1990, 213.
- 13 Bolder-Boos 2015, 91.
- 14 Servius azonban a kolónia nevét egy Aphrodisias nevű görög városra vezeti vissza, amelyet állítólag Diomédész alapított, hogy csillapítsa az istennő haragját; vö. Servius: *Aen.* XI. 246.
- 15 Friggeri–Granino Cecere–Gregori 2012, 119.
- 16 Strabón: *Geographica* V. 3, 5.
- 17 Strabón mellett Pomponius Mela (*De Chorographia* II. 71) és az idősebb Plinius (*Naturalis Historia* III. 28) is Aphrodisiumként hivatkozik a helyre, ellenben Cassius Hemina (hivatkozik rá Solinus II. 14) és Festus (XXC. 18) Venus Frutisként emlegeti. A források kapcsán felmerül a kérdés, hogy az általunk ismert Venus milyen már létező mintákból alakult ki, kultuszait milyen hatások és befolyások érték. Latiumban nem volt jelentős görög befolyás, de a szerzők származása és a forrásaik befolyásolhatták a szentély elnevezését. Erre a gyakorlatra példa, hogy amikor Strabón a sabin nők elrablására emlékező harci játékokról ír, Neptunus helyett Poseidónnak hívja az istent, amikor pedig Hercules kultuszáról ír az Ara Maximánál, Héraklészről beszél. Strabón: *Geographica* V. 3, 3–4.
- 18 A kultuszhelyet a modern Pratica di Mare-i „tizenhárom oltár” szentélyével próbálják azonosítani, amely Lavinium egykori területén található. A legkorábbi oltár a Kr. e. 6. század közepéről származik, de maradt fenn a Kr. e. 2. századból is. A 13. oltártól nyugatra, 100 m-re egy kis méretű *héróont* találtak. Ezt gyakran Aeneas *héróon*jával azonosítják. De az aeneasi hagyományban Alba Longa úgy jelenik meg, mint amely elnyomta Laviniumot, és így kevés utalás van az előbbi vezető szerepére. Galinsky 1969, 145–153.
- 19 Salmon 1967, 3–4.
- 20 Torelli szerint ez az istenség Mefitis. Bolder-Boos 2015, 92–93.
- 21 Livius XXII. 9, 9–10.
- 22 Beck 2005, 286. Felmerült a kutatásban, hogy Venus Erycina és Mens temploma a trójai eredettörténet révén egymáshoz kapcsolható. A különböző felvetésekhez lásd Galinsky 1969, 175–176.
- 23 Az érme hátlapján a hegyen álló templom látható, amely az ERVC felirat alapján egyértelműen azonosítható, míg az előoldalon Eryx istennő feje látható. Lásd. RRC 424.

- 24 A problémát már felvetette Orlin (2010, 72).
- 25 Polyb. I. 55; I. 57–58.
- 26 Azt, hogy a trójai eredettörténetet ebben az időszakban már politikai és vallási szinten is használták a rómaiak, bizonyítja, hogy néhány évvel később, Kr. e. 204-ben, Pergamonból Rómába hozzák a Magna Matert, amit az istenség trójai származásával indokoltak. Orlin 2010, 76–83.
- 27 Az Eryx-hegyen lévő istennőt Astartéként ismerték, akinek számos párhuzama fedezhető fel a Rómában kialakult Venusszal, meglepő módon sokkal több, mint Venusnak a görög Aphroditével. Úgy tűnik, hogy a római istennő ekkor egy karthágói *interp-retatio Romana* révén jött létre. Bolder-Boos 2015, 102–103.
- 28 Ennek nagy szerepe volt a Hannibal ellen vívott háborúban. Az, hogy ezután a rómaiaknál is erős maradt ez az aspektus, jól látszik például a Kr. e. 1. századi pénzérméken is. Orlin 2010, 73–75.
- 29 A történet következő részleteit összefoglalja Orlin 2010, 71–72.
- 30 A Trasimenus-tavi csata következményeihez és Fabius karakterének jellemzéséhez lásd Bagnall 1995, 228–230.
- 31 A kutatás korábban ezt a vallásosság szilárd bizonyítékeként értelmezte, a modern kutatás azonban úgy véli, hogy a *pietas*nak mind a vallási, mind a politikai vonatkozását látnunk kell ebben. Beck 2000, 85.
- 32 Livius XXII 10.
- 33 Jármí 2019, 148–150.
- 34 Bagnall 1995, 234–236.
- 35 Livius XXIII. 30–31.
- 36 Több okból is lehet arra következtetni, hogy Fabius a dictatori hivatalának valamilyen sajátos, vallási jelleget akart adni. Hiszen egy olyan emberről van szó, aki a karrierje során birtokolta az auguri és a pontifexi hatalmat is, a hivatali ideje alatt pedig a már ismert vallási tevékenységein túl a lictorok számát 12-ről 24-re emelték. Beck 2005, 287.
- 37 Gruen (1992, 47) szerint a trójai származás hangsúlyozása a rómaiak számára megnyugvást és kitartást biztosíthatott
- 38 A pun háború idején megerősödött a hellenisztikus világhoz való kapcsolódás igénye. De idáig csak néhány nemesi család tartotta a kapcsolatot Görögországgal, például a *gens Fabia*, amelynek emiatt kulcsszerepe lett ebben. Fabius pedig éppen ezért kiváló görög képzést kapott. Beck 2000, 83.
- 39 Illetve nagy szerepet fog játszani a nemesség további rétegződésében is. Beck 2005, 141.
- 40 Fabius Maximus Verrucosusról a *gens Fabia* emlékeztetésében lásd Jármí 2019, 148–208.
- 41 A problémát már szintén felvetette Orlin (2000, 70–71).
- 42 A római problémákat felsorolja Orlin (2000, 71) és Astin (1978, 76–77).
- 43 Ez persze inkább egy általános igazság. Az egyes problémák megoldásaira különböző válaszok adhatók. Orlin 2000, 71–72.
- 44 Orlin 2000, 84.
- 45 Egy, a téma szempontjából lényegtelen belpolitikai kérdéstről ír még Livius XXXIX. 39.
- 46 A templomot talán azért emelték, hogy hangsúlyozzák a senatus és a nép közötti harmóniát és együttműködést, amely a Kr. e. 186-os Bacchanalia-botrány után megszakadt, és hogy kiemeljék, a senatus nem volt alapvetően ellenséges minden idegen kultusszal szemben. Orlin 2000, 83–84.
- 47 Bolder-Boos 2015, 104–106.
- 48 Ovidius: *Fasti* IV. 865–876.
- 49 Ez a vélemény nagyon elterjedt a kutatásban, vö. Galinsky 1969, 188; Bolder-Boos 2015, 104; 132.
- 50 Orlin 2000, 86–89.
- 51 Livius XXXIX. 45, 3.
- 52 Pietilä-Castrén 1987, 107–111. Galinsky (1969, 188) szerint ellenben nem kapcsolódott semmilyen módon a trójai eredettörténethez.
- 53 Stark 2007, 185.
- 54 Fontos, hogy a *pomerium*on belül csak olyan istenségnek építhettek szentélyt, aki rómainak számított. De Venus Erycina és Magna Mater esetében az istennők a trójai eredettörténet révén már rómaivá váltak. Emmelius 2021, 114–115.
- 55 Astin 1978, 9.
- 56 Ennek ellenére kiváló görög képzésben részesült. Bagnall 1995, 376–377. A kijelentés ellentmondásosságáról lásd Gehrke, 2000, 147.
- 57 Vannak olyan felvetések, miszerint Cato maga építtetett extra *pomerium*ot a templom köré Kr. e. 184-ben, ami még kevésbé teszi lehetségessé, hogy Venus Erycina valami idegent képviseljen. Galinsky 1969, 185.
- 58 Galinsky 1969, 180–185.
- 59 Az ősök *exemplum*ainak megjelenítése a sikeres római politikai karrier alapvető eleme volt. Ennek egy fontos vonatkozása a *pompa funebris* is. Erről lásd Hegyi 2018, 120–122.
- 60 Nincs bizonyítva, hogy az érmén Venus látható, ugyanakkor ikonográfiai szempontból nagy a hasonlóság más Venus-érmékkel, illetve a *Victrix* jelző épp a korszakban válik majd az istennőnek egy fontos aspektusává. RRC 343/1, 343/2.
- 61 Galinsky 1969, 187–188.
- 62 North 1976, 8.
- 63 Ziolkowski 1992, 235–236.
- 64 Ziolkowski 1992, 267.

Bibliográfia

- Astin, A. E. 1978. *Cato the Censor*. Oxford.
- Bagnall, N. 1995. *Rom und Karthago. Der Kampf ums Mittelmeer*. Berlin.
- Beck, H. 2000. „Quintus Fabius Maximus – Musterkarriere ohne Zögern”: K-J. Hölkeskamp – E. Hölkeskamp-Stein (szerk.): *Von Romulus zu Augustus. Große Gestalten der römischen Republik*. München, 79–92.
- Beck, H. 2005. *Karriere und Hierarchie. Die römische Aristokratie und die Anfänge des cursus honorum in der mittleren Republik*. Berlin.
- Bolder-Boos, M. 2015. „Der Krieg und die Liebe – Untersuchungen zur römischen Venus”: *Klio* 97/1, 81–134.
- Crafword, M. H. 1975. *Roman Republican Coinage*. Cambridge.
- Cornell, T. J. 1975. „Aeneas and the Twins: The Development of the Roman Foundation Legend”: *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 21, 1–32.
- Emmelius, D. 2021. *Das Pomerium, Geschriebene Grenze des antiken Rom*. Göttingen.
- Galinsky, G. K. 1969. *Aeneas, Sicily, and Rome*. Princeton.
- Gehrke, H-J. 2000. „Marcus Porcius Cato Censorius – Ein Bild von einem Römer”: K-J. Hölkeskamp – E. Hölkeskamp-Stein. (szerk.): *Von Romulus zu Augustus. Große Gestalten der römischen Republik*. München, 147–159.
- Gruen, S. E. 1992. *Culture and National Identity in Republican Rome*. Ithaca – New York.

- Green, M. C. M. 2002. „Varro’s Three Theologies and their Influence on the *Fasti*”: G. Herbert-Brown (szerk.): *Ovid’s Fasti. Historical Readings at its Bimillennium*. Oxford, 71–101.
- Friggeri, R. – Granino Cecere, M. G. – Gregori, G. L. 2012. *Terme di Diocleziano: La collezione epigrafica*. Milánó.
- Hegyí W. Gy. 2018. *Mos és res publica. Politikai kultúra a köztársaságkori Rómában*. Budapest.
- Jármi V. 2019. *A római nemzetségek emlékezete*. Doktori disszertáció. Budapest.
- Koch, C. 1960. „Untersuchungen zur Geschichte der römischen Venus-Verehrung”: O. Seel (szerk.): *Religio. Studien zu Kult und Glauben der Römer*. Nürnberg, 39–93.
- Lomas, K. 2018. *The Rise of Rome. From the Iron Age to the Punic Wars*. Massachusetts.
- Oakley, P. S. 2005. *Commentary on Livy Book X*. Oxford.
- Orlin, E. 2000. „Why a Second Temple for Venus Erycina?”: *Studies in Latin Literature and Roman History* 10, 70–90.
- Orlin, E. 2010. *Foreign Cults in Rome. Creating a Roman Empire*. Oxford.
- Pietilä-Castrén, L. 1987. *Magnificentia Publica. The Victory Monuments of the Roman Generals in the Era of the Punic Wars*. Helsinki.
- Simon, E. 1990. *Die Götter der Römer*. München.
- Stark, I. 2007. „Religiöse Konflikte in Rom durch neue Götter und Kulte (von der Entstehung des Imperium Romanum bis in die Spätantike)”: J. Rüpke – F. Fabricius (szerk.): *Antike Religionsgeschichte in räumlicher Perspektive. Abschlussbericht zum Schwerpunktprogramm 1080 der Deutschen Forschungsgemeinschaft „Römische Reichsreligion und Provinzialreligion”*. Tübingen, 183–195.
- Wiseman, T. P. 2004. *The Myths of Rome*. Devon.
- Ziolkowski, A. 1992. *The Temples of Mid-Republican Rome and Their Historical and Topographical Context*. Róma.